

ОСНОВНІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ МОДЕЛІ ВЗАЄМОВІДНОСИН БАТЬКІВ І ДІТЕЙ

У статті висвітлено основні психолого-педагогічні підходи до питання взаємовідносин дитини і батьків у сім'ї, проаналізовано концепцію виховання через призму різних психологічних теорій.

Ключові слова: особистість, сім'я, сімейне виховання, взаємовідносини у системі "батьки-дитина".

З давніх-давен люди накопичували й викристалізовували досвід стосунків у сім'ї, виховання дітей. Лише пізніше цей досвід систематизували й надали йому певної наукової форми. Можна образно констатувати, що знання творить народ, а вчені лише систематизують його, аранжують, надаючи форми науковості. У психологічній літературі сформувалося декілька теоретичних підходів до розуміння ролі і змісту дитячо-батьківських стосунків. Для отримання цілісного уявлення представимо їх у вигляді "ідеальних" моделей успішних взаємин батьків і дітей. Під моделлю ми розуміємо більш-менш цілісне уявлення про те, як повинні будуватися ці взаємини.

Мета повідомлення полягає у висвітленні основних психолого-педагогічних підходів до питання відносин дитини і батьків у сім'ї, в аналізі концепції виховання через призму різних психологічних теорій.

Важливою заслугою *психоаналітичного підходу* є те, що його засновники звертали увагу на ранній досвід взаємодії батьків і дітей та на різні види психічної травматизації в дитячому віці (А.Фрейд, З.Холл, К.Хорні). Відомості, зібрані в працях Т.Адорно, Дж.Боулбі, Е.Еріксона, М.Ейнсворт, В.Шутца та ін., отримали широку популярність і визнання. Вони підкреслювали важливість догляду за дітьми в ранньому віці й гуманного ставлення до них.

У класичному психоаналізі З.Фрейда впливові батьків на психічний розвиток дитини відводиться центральне місце. У перші роки життя дитини батьки (особливо мати) – це ті особи, з якими пов'язані найважливіші ранні переживання. Звичні повсякденні турботи батьків по догляду за дитиною створюють вагомий психологічний ефект. Спосіб і повнота задоволення біологічних потреб немовляти на стадії грудного кормління, надання йому (немовляті) можливості отримувати задоволення від смоктання закладають основу довіри, прихильності, активності стосовно інших людей на все життя. Гнучкість, терплячість, розумна вимогливість батьків у процесі привчання дитини до туалету, до охайності, підтримка старання дитини контролювати себе сприяє появі адекватних форм саморегуляції, позитивної самооцінки, творчого мислення. Надмірне, недостатнє або неадекватне задоволення потреб на ранніх стадіях психосексуального розвитку призводить, на думку З.Фрейда, до яскраво виражених відхилень в особистісному розвитку (напр., надовго фіксуються форми інфантильної поведінки, формується "орально-пасивний" або "анально-утримуючий" типи особистості) [1].

Особливе значення для становлення особистості, для виникнення суперого відіграє характер відносин із батьками у 3–6-літньому віці. Домінуючий психосексуальний конфлікт цієї стадії, "Едиповий комплекс" (у дівчат – "комплекс Електри"), полягає в переживанні почуття любові, неусвідомленого бажання заволодіти одним із батьків протилежної статі й позбутися іншого. Подоланню комплексу і створенню більш зрілої структури особистості сприятиме, на погляд З.Фрейда, ідентифікація своєї статі з одним із батьків, запозичення його норм і цінностей, інтонацій, манер, схожості у вчинках.

Представник психоаналітичного підходу Е.Еріксон [2], розглядаючи становлення особистості протягом усього життя, прийшов до висновку про необхідність для кожного індивіда вирішувати не психосексуальні, а психосоціальні конфлікти. Основа формування здорової особистості – базове почуття довіри до світу (внутрішня визначеність), автономність (самостійність, почуття самоконтролю), ініціативність (здатність вирішувати завдання заради переживання власної активності – рухової й соціальної) – закладається за умови грамотної батьківської позиції (упевненості, надійності, заохочення самостійності), збільшення контрольованого дитиною простору.

У працях педагога-психоаналітика Д.Віннікота [3] головна увага відводиться профілактиці батьків, відпрацюванню в них конструктивних базових настанов. Батькам пропонують більше довіряти “інтуїтивній мудрості”, бути природними, але послідовними й передбачуваними. Пропонуючи конкретні психотерапевтичні методи, Д.Віннікот звертає увагу на співвіднесення виховання в базисі “так” (знаходження можливостей вирішення ситуацій) й у базисі “ні” (введення поняття “не можна”), між якими повинен бути встановлений оптимальний баланс.

Представник психоаналітичної педагогіки К.Бютнер [4] розглядає співвідношення сімейного та інституційного виховання, зокрема всезростаючий вплив відеофільмів, ігрової індустрії, іграшок. Найновіші дослідження в цій сфері стосуються впливу інтернету на становлення особистості, інтернету залежності. Ці питання потребують детальної розробки, їх постановка на сьогоднішній день вельми актуальна.

У руслі психоаналітичного напрямку набула популярності тривимірна теорія інтерперсональної поведінки В.Шутца. На його думку, для кожного індивіда характерні три міжособистісні потреби: включення (приналежності) до групи, контролю й любові. Фрустрація цих потреб може призвести до психічних розладів.

Підґрунтям транзактного аналізу (ТА), основоположником якого є Е.Берн, стали психоаналітичні теорії. ТА базується на кількох філософських постулатах. Це твердження про людей, життя і мету змін: “Усі люди ОК”, “Кожна людина здатна думати”, “Люди самі вирішують свою долю і можуть змінювати прийняті рішення” [5]. Із цих постулатів випливають два основні принципи практики ТА: контрактний метод і відкритість. Фундаментом ТА є модель особистості, заснована на станах “Я” (сукупність взаємопов’язаних думок, почуттів і поведінкових проявів): Дитина, Дорослий, Батько. Усі три начала особистості розвиваються поступово у взаємодії зі значущими людьми. Спілкуючись між собою, члени сім’ї можуть перебувати в трьох видах взаємодії: доповнюючі транзакції, за яких комунікація відбувається на одному рівні, перехресні транзакції, за яких стан сторін не відповідає один одному, і перехресні транзакції, при яких інформація передається в прихованому вигляді (психологічні ігри). Автор підкреслює, що ключем до корекції поведінки дитини є зміна способу життя сім’ї. Батьки повинні самі навчитися аналізувати взаємозв’язки в сім’ї; ознайомити дітей із методами транзактного аналізу; залучати дітей в процес пізнання себе та інших; проявляти повагу до дітей, підтримувати в них установку на щастя, задоволеність собою та життям.

Теорії і методи Е.Берна гармонійно поєднуються на практиці з розробками Я.Морено. Е.Берн аналізував праці Я.Морено та із захопленням писав про них як про “терапію, орієнтовану на дію”. Казка, драма, дія, міф, дитяча гра і соціальні ролі – поняття, яким ці два автори приділяли багато уваги. Я.Морено першим (1908 р.) увів термін “групова психотерапія”. Ще 1931 р. він опублікував праці на цю тему. Для обох стимуляція креативності й спонтанності були пріоритетними. Я.Морено зазвичай говорив: “Інсайт – у дії”, а Е.Берн стверджував: “Змінюйтесь тепер, думайте потім”. Я.Морено був сімейним терапевтом ще до появи ідеї про таку терапію. Він підкреслював, що проблема людини завжди повинна розглядатися в контексті групи і сім’ї.

Основний наголос *біхевіоральної моделі* сімейного виховання ставиться на техніку поведінки і дисципліну (Е.Торндайк, Дж.Уотсон, Б.Скінер, Р.Сірс). Експериментальне вивчення формування нових форм поведінки дозволило Дж.Уотсону та іншим біхевіористам прийти до висновку, що психіка людини має мінімум вроджених компонентів, а її розвиток залежить, в основному, від соціального оточення й умов життя, тобто стимулів зовнішнього середовища. Зовнішні впливи визначають зміст поведінки дитини, характер її розвитку. Тому необхідна особлива організація оточення дитини.

Центральна проблема концепції соціального наuczіння – соціалізація як процес просування від біологічного стану до соціального. Тобто набуття соціальної поведінки, передача норм, цінностей, мотивів, емоційних реакцій відбувається в результаті наuczіння. Радикальний представник біхевіоризму Б.Скінер розробляв питання можливості наuczіння нормативної поведінки, визнавав два основні типи поведінки: респондентний (як відповідь на знайомий стимул) та оперантний, що визначається й контролюється наступ-

ним результатом. Ним розроблений метод послідовних наближень або формування, заснований на підкріпленні поведінки, коли вона наближається до бажаної (жетонна система винагород). Скінерівські програми навчання дітей набули широкої популярності, проте підхід до програмування поведінки і жетонні програми, розроблені з метою корекції девіантної поведінки, зазнали справедливої критики. Указувалося на неприпустимість тотального контролю за поведінкою людини, без якого втілення цих програм ставало неможливим, оскільки мова йде про постійне позитивне підкріплення позитивної поведінки й негативне підкріплення негативної. Окрім цього, виникало питання про винагороду за набрані жетони і про покарання за їхню відсутність. Проблема полягала в тому, що покарання повинно бути ефективним (значущим) й водночас не має порушувати основних прав дитини. Однак, незважаючи на ці недоліки, підхід Б.Скінера надав реальну можливість коректувати й спрямовувати процес навчання. Учений і сьогодні залишається одним із найвагоміших авторитетів в американській науці і випереджає за кількістю цитувань і прихильників З.Фрейда.

Про формування особистості у взаємодії з іншими людьми зауважував Дж.Мід. Поведінка дитини, на думку вченого, є узагальнюючою моделлю поведінки дорослих, яких їй доводиться спостерігати й наслідувати. Формування й усвідомлення генеральних ролей дитини відбувається в сюжетних і рольових іграх із однолітками. Свою теорію вчений назвав також теорією очікувань, оскільки, на його думку, діти програють свої ролі відповідно до очікувань дорослого. Експектаціями й минулим досвідом дитини пояснюється палітра програвань однієї й тієї ж ролі з різними дорослими.

Р.Сірс використовував психоаналітичні поняття (регресія, проекція, ідентифікація, пригнічення) і принципи теорії наuczіння для аналізу впливу батьків на розвиток дитини. Він розглянув формування психологічної залежності немовляти в діадичній взаємодії, утворення різних форм залежної поведінки (пошук позитивної й негативної уваги, прагнення постійного підтвердження, присутності, доторки та ін.), а пізніше – у дошкільному або шкільному віці – етапи подолання дитячих варіантів залежності. Мати і батько виступають як головні підкріплюючі посередники, що вказують на поведінку, яку потрібно змінити, і допомагають засвоїти більш зрілі її форми [6].

У працях Р.Уолтерса, А.Бандури особлива увага приділялась наuczінню шляхом спостереження, наслідування, імітації, ідентифікації, моделювання. Згідно з авторами, батьківська поведінка – зразок для наслідування дитини в спробах вибудувати власну поведінкову лінію. Підкріплення необхідне для збереження поведінки, яка виникла на основі наслідування.

Основні ідеї організації виховання як біхевіоральної (поведінкової) терапії полягають у тому, що батьки розглядаються, з одного боку, як елементи середовища, з іншого, – як агенти соціалізації і “конструктори” поведінки дитини. Для того, щоб модифікувати поведінкові реакції дитини, потрібно навчитися аналізувати поведінку в термінах *стимули, наслідки, підкріплення*, робити акцент на обумовлений прояв любові до дитини. Основними методами й прийомами виховного впливу є: метод модифікації, переучування, метод моделювання, метод поетапних змін, метод десенсибілізації, методика “виключеного часу”, або тайм-аут, техніка “гіперкорекції”. Представники поведінкового напрямку вважають, що прояви батьківських почуттів повинні бути обумовленими. Проте критики зауважують, оскільки дитина вчиться діяти тільки за винагороду, це стає її системою цінностей, і бажані форми поведінки вона демонструє лише тоді, коли їй це вигідно.

Гуманістична психологія, що сформувалася як напрям, альтернативний психологічним школам середини ХХ століття, насамперед біхевіоризму і психоаналізу, запропонувала власну концепцію особистості та її розвитку. Центром цього напрямку стали Сполучені Штати, а лідерами – Р.Мей, А.Маслоу, Г.Олпорт, К.Роджерс.

Один із найвідоміших підходів до становлення особистості в сім’ї розроблений А.Адлером. Учений був соціальним психіатром і більше цікавився профілактикою, аніж лікуванням хворих. Своїх пацієнтів А.Адлер, в основному, вважав особами, котрі втратили віру у власні сили, і тому головний наголос робив на їх заохоченні й відновленні віри

у власну здатність долати життєві труднощі. У його теорії особистості підкреслюється, що в кожній людині є вроджене почуття спільності або соціальний інтерес (природне прагнення до співробітництва), а також прагнення до досконалості, в якому реалізується унікальність людини. Основними поняттями сімейного виховання, за А.Адлером, є: рівність, але не тотожність між батьками і дітьми в правах і мірі відповідальності, співробітництво, природні результати. З ними пов'язані два центральні принципи виховання: відмова від боротьби за владу і врахування потреб дитини [7]. Учений відчував потребу батьків, вчителів, соціальних працівників у психологічній підтримці їхніх виховних можливостей, більшій, ніж разовий сеанс один-на-один. 1922 року він відкриває перший в Австрії виховний центр, в якому працювали спеціально навчені психологи. Популярність адлерівських ідей сприяла відкриттю більш як тридцяти таких центрів, які успішно пропрацювали до 1934 року. Із приходом до влади нацистів школи були закриті, а вчений емігрував до Сполучених Штатів.

Послідовник А.Адлера, Рудольф Дрейкурс, декілька років потому започаткував дискусійні групи батьків у Чикаго, сприяв розробці ідей “сімейної ради” як одного із засобів встановлення атмосфери довіри й любові в домі. Завдання батьків стосовно виховання дітей він вбачав у: повазі унікальності, індивідуальності й недоторканності дітей раннього віку; розумінні дітей (умінні розуміти мотиви і значення вчинків дітей); відпрацюванні конструктивних взаємин із дитиною; знаходженні власних прийомів виховання [8]. Особливу увагу Р.Дрейкурс надавав тлумаченню негативної поведінки дітей, спрямованої на батьків і вчителів. При цьому форми поведінки дітей він розглядає як помилкові спроби дітей віднайти своє місце в сім'ї чи групі й забезпечити собі почуття причетності, безпеки і визнання. Негативна поведінка має на меті: привернення до себе уваги оточуючих; прояв демонстративної непокори як результат хибного висновку дітей про те, що вони можуть самоутвердитися й довести свою перевагу в протиборстві з дорослими; бажання помститися або спричинити біль іншим, які іноді видаються дітям єдиним способом відчувати себе “важливими”, “значущими”; утвердження своєї неспроможності, неповноцінності як ухилення від відповідальності, спілкування. Деякі види деструктивної поведінки: неуспішність, лінощі, енурез, крадіжки, брехливість – можуть бути вираженням одного з наведених прагнень.

У напрямі відпрацювання дисциплінованої поведінки дітей працювали Д.Нельсен, Л.Лотт, Х.Гленн. Ключові поняття їхньої системи виховання: співпраця, творчий гнучкий підхід до виховання дітей різного віку, емоційна чесність, атмосфера любові, схвалення.

У 50-х роках у США виник напрям групової роботи з батьками, заснований Х.Джайноттом, американським дитячим психотерапевтом. У науковій літературі цей напрям отримав назву “модель групового психологічного консультування”. Концепція вченого заснована на ідеї розвитку емоційної сфери батьків з допомогою усвідомлення ними своїх справжніх почуттів, цінностей та очікувань. На погляд Х.Джайнотт, батькам слід надавати практичну допомогу в сімейному вихованні шляхом формування в них навичок комунікації та управління поведінкою дітей [9].

Деякі положення вченого погоджуються з ідеями іншої моделі сімейного виховання – програмою Т.Гордона “Тренінг ефективності батьків”. Коротко про методи і прийоми виховання, розроблені Т.Гордоном [10]: будь-яка проблема повинна вирішуватися батьками спільно з дітьми, тобто з'ясовувати, чия проблема: якщо дитини, то вона має право прийняти рішення й пережити всі його наслідки; надавати дитині зразок для наслідування; заохочувати спроможності дитини приймати самостійне рішення; міркувати й висловлюватися про своїх дітей у термінах конкретних особливостей і фактів їхньої поведінки; реагувати на недопустиму поведінку дітей з допомогою Я-повідомлень.

Головні ідеї цієї моделі можна спостерігати у феноменологічній теорії особистості К.Роджерса [6]: людині притаманні потреба позитивного ставлення, яка задовольняється схваленням і любов'ю з боку оточуючих, необхідністю самоповаги, яка розвивається в міру задоволення першої потреби. Умовою розвитку здорової дитини є відсутність протиріч між Я-ідеальним і Я-реальним (тобто уявленням про те, як тебе люблять і дійсним

рівнем любові). Важливими поняттями моделі сімейного виховання К.Роджерс вважав прояв справжніх, щирих почуттів (як негативних, так і позитивних) усіма членами сім'ї, безумовне прийняття своїх почуттів і почуттів ближніх, відданість своєму внутрішньому Я. На думку К.Роджерса, для позитивної взаємодії з дітьми батькам необхідні три уміння: слухати, що дитина хоче повідомити; висловлювати власні думки й почуття в такій формі, щоб вони були зрозумілі дитині; вирішувати питання таким чином, щоб результатами були задоволені всі сторони.

Теоретична і практична вітчизняна психологія все активніше впроваджує модель *християнсько орієнтованого* виховання і навчання. Щира зацікавленість християнськими засадами зумовлена, насамперед, потребою в духовному вимірі психології, поверненням об'єкта вивчення психології – душі – у наукові дослідження сучасних учених-психологів; пошуками власного підходу, що спирається на традиційні цінності, відповідні нашому менталітету; ствердженням моральних основ людського існування. Реалії нашої дійсності – мінливе сьогодення, світоглядна криза, урбанізаційні, міграційні суспільні процеси, маргінальне становище більшості верств населення, руйнування інституту шлюбу і сім'ї, прерогатива матеріальних цінностей над моральними – також спонукають до пошуку непорушних основ буття, переорієнтацію всіх сфер пізнання на духовно-душевно-тілесну організацію людини.

Значний внесок у розробку християнської антропології в просторі психології здійснили Б.Братусь, С.Воробйов, А.Гармаєв, В.Зеньковський, В.Манеров, Г.Онищенко, Т.Флоренська та ін. Аналіз основ християнської психології як альтернативи західним вченням і як такої, що відповідає ментальності українця знаходимо в працях Ф.Василюка, О.Климишин, В.Онищенко, В.Слободчикова, Т.Титаренко, Л.Шеховцова та ін.

Християнську психологію необхідно розглядати як історичну практику християнського світосприйняття, особливого розуміння людини, особистості, систему етико-аскетичних принципів і як галузь наукового знання. Мета застосування методології християнської психології в сімейному вихованні полягає в особистісному зростанні дитини – наближенні до свого духовного Я. Надзавданням постає пробудження духовності в людини. Провідний принцип виховання можна було б назвати “дисципліна з любов'ю”. Його реалізація допомагає захистити дитину не лише від небезпек зовнішнього світу, але й від негативних проявів у собі. Методами виховання є молитва, особистий приклад батьків, їхнє внутрішнє духовне життя, подолання індивідуалізму, поглиблене духовне життя кожного.

Діти з'являються на світ не лише як плід батьківської любові, але й промислу Божого. Уже плід, що знаходиться в утробі матері, Господь наділяє душею. Батьки турбуються про спасіння душі дитини, її загальний розвиток – духовний, моральний, інтелектуальний, фізичний – і сподіваються, що з часом вона наближатиметься до життя в свободі – вільному виборі добра. Умовами ефективного виховання дітей є батьківська любов і духовне зростання батьків. Народне прислів'я вчить: “Марно обробляти землю, над якою не засвітить сонце”. Як у природі все розвивається завдяки променям сонця, так для становлення особистості потрібна атмосфера любові і радості.

Ще однією моделлю батьківсько-дитячих стосунків і виховання зокрема виступає *народна традиція*. Виходячи із загальнолюдських морально-духовних цінностей, кожний народ вибудував свою національну систему виховання з її засобами, методами, прийомами, внутрішнім духом. Безцінним джерелом виховної мудрості українського народу є легенди, думи, народні пісні, звичаї та ін. Засади тих чи інших аспектів формування людини черпаємо в народних прислів'ях: наприклад, морального (“Мораль чиста – краще всякого намиста”, “З честю пройдеш цілий світ, без честі – й не до сусід”, “Мудра людина вимагає всього лише від себе; нікчемна ж людина вимагає від інших”); розумового (“Голова без розуму, як ліхтар без свічки”, “Не силою борись, а розумом”, “Не бажай синові багатства, а бажай розуму”); трудового (“Коріння праці гірке, а плоди – солодкі”, “Щастя не в хмарах ховається, а працею здобувається”, “У праці – краса людини”); фізичного (“Сила без голови шаліє, а розум без голови мліє”, “Без здоров'я немає щастя”, “Здоров'я більш варте, ніж багатство”); виховного (“Найкраща спадщина – вихованість”,

“Тни дерево, поки молоде, учи дітей, поки малі!”, “Учи сина, як годуєш, бо тоді вже не навчиш, коли тебе годуватиме”, “Учи дітей не страшкою, а ласкою”, “Хто дітям потаче, то сам плаче”, “Батько – рибалка, то й діти у воду дивляться”, “Перехвалення – як пересолення”).

У підсумку зазначимо, для досягнення успіхів у будь-якій галузі необхідно досконало знати наукові засади конкретної діяльності. У процесі професійної підготовки людина шляхом навчання в професійних закладах освіти оволодіває науковими основами майбутньої діяльності в тій чи іншій сфері. Проте парадоксальним є той факт, коли переважній більшості молодих людей, які вирішили одружитися й народити дітей, не вистачає елементарних знань щодо виховання. Описані вище моделі дитячо-батьківських стосунків залишатимуться мертвим знанням, якщо вони не знайдуть шлях до розуму і сердець молодих батьків. Тому перспективи подальших досліджень у сфері дитячо-батьківських стосунків убачаємо в розробці програм психолого-педагогічної просвіти молодих батьків.

1. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З.Фрейд ; пер. з нім. П. Тарашук. – К. : Основи, 1998. – 709 с.
2. Эриксон Э. Психологический кризис развития в отрочестве и юности / Э. Эриксон // Подросток и семья : хрестоматия / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : Издательский Дом БАХРАХ-М, 2003. – С. 3–13.
3. Винникот Д. В. Разговор с родителями / Д. В. Винникот. – М. : Независимая фирма “Класс”, 1998. – 112 с.
4. Бютнер К. Насилие в фантазиях / К. Бютнер // Подросток и семья : хрестоматия / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : Издательский Дом БАХРАХ-М, 2003. – С. 467–519.
5. Берн Э. Игры, в которые играют люди (психология человеческих взаимоотношений). Люди, которые играют в игры (психология человеческой судьбы) / Э. Берн. – С.-Пб. ; М. : Университетская книга “АСТ”, 1998. – 399 с.
6. Хьел Л. Теории личности / Л. Хьел, Д. Зиглер. – С.-Пб. : Питер, 2005. – 607 с.
7. Адлер А. Воспитание и проблемные дети / А. Адлер // Родители и дети : хрестоматия / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : Издательский Дом БАХРАХ-М, 2003. – С. 106–121.
8. Дрейкурс Р. Счастье вашего ребенка / Р. Дрейкурс // Родители и дети : хрестоматия / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : Издательский Дом БАХРАХ-М, 2003. – С. 321–405.
9. Джайнотт Х. Родители и дети / Х. Джайнотт ; пер. с англ. – М. : Знание, 1986.

The article deals with analysis of main psychology- pedagogical principles of upbringing interaction between parents and the child. The author pays attention for special methods and mechanisms of parents influence for the formation and development of child.

Key words: *personality, family, family upbringing, interrelation in the system “parents-child”.*